

РОЛЬ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА: ВИКЛИКИ ВОЄННОГО ЧАСУ

ВАСИЛЬЧЕНКО Оксана Петрівна - доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-4464-3708

УДК 342.5

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.1.3>

Розглянуто роль Президента України з точки зору верховенства права, зокрема в контексті викликів, зумовлених правовим режимом воєнного стану. Увага приділена на конституційних повноваженнях Президента як гаранта державного суверенітету, додержання Конституції і територіальної цілісності України, прав і свобод людини і громадянина.

Аналізується, як президент впливає на верховенство права через управління державними установами, шляхом видання указів та наглядом за діяльністю уряду. Особливий інтерес зосереджено у дослідженні функцій президента, які пов'язані із захистом прав людини та формування довіри суспільства до держави. Додатково підкреслено важливість дипломатичної діяльності глави держави в залученні міжнародної підтримки України та захисту її стратегічних інтересів.

Порушується питання щодо практичної реалізації принципів верховенства права та законності, та їх включення в хід правових реформ для забезпечення дієвості конституційних постулатів. Встановлюється необхідність подальших досліджень ролі президента в просуванні верховенства права в контексті правового режиму воєнного стану.

Ключові слова: верховенство права, президент, глава держави, воєнний стан, конституційна відповідальність, правова стабільність, захист прав людини.

Постановка проблеми

Для того, щоб законність процвітала, принцип верховенства права має підтри-

муватися як її основна правова гарантія. Успішна реалізація принципу верховенства права вимагає виконання кількох важливих вимог: обов'язкове регулювання суспільних відносин за допомогою законів, ефективна робота інституцій (зокрема тих, на які покладено нагляд за дотриманням законодавства) та встановлення юридичної відповідальності за порушення встановлених норм відповідно. Проте окрема роль у системі органів державної в особливий період належить президенту як очільнику держави.

Стан дослідження проблеми

Окремі аспекти питання верховенства права досліджували такі науковці, як С. Головатий, О. Копиленко, М. Козюбра, Н. Оніщенко, Т. Подорожня, Ю. Шемшученко. Однак питання щодо місця президента в контексті верховенства права поки що залишаються недостатньо вивченими.

Мета і завдання дослідження полягає в дослідженні ролі президента в забезпеченні принципу верховенства права, що засновується на його повноваженнях та з урахуванням контексту правового режиму воєнного стану.

Наукова новизна дослідження зосереджується в дослідженні ролі Президента України в питаннях забезпечення верховенства права в умовах правового режиму воєнного стану. Приділяється особлива увага функціям та повноваженням глави дер-

жави в контексті забезпечення національної безпеки та правової стабільності.

Виклад основного матеріалу

Згідно зі статтею 8 Основного Закону, в Україні визнається і діє принцип верховенства права. При цьому Конституція України має найвищу юридичну силу, а закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Відповідно до положень статті 102 Конституції України, Президент України, будучи главою держави, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина [1].

З цього випливає, що президент зобов'язаний здійснювати контроль за додержанням усіма державними органами, органами місцевого самоврядування, а також посадовими особами та громадянами вимог Конституції України. Водночас, це також означає, що президент виконує важливу роль у забезпеченні прав і свобод людини, оскільки ці права є частиною верховенства права. Здійснення забезпечувальної функції, зокрема, може проявлятися в офіційному залученні президента до тих чи інших правовідносин у разі порушення прав громадян. Окрім цього, президентом можуть видаватися відповідні укази та розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України (пункт 31 частини першої статті 106 Конституції України).

Також президенту належить право призначати та здійснювати контроль за діяльністю органів виконавчої влади. Так, президент має право призначати Прем'єр-міністра, міністрів оборони та закордонних справ, опосередковано здійснюючи вплив на дотримання законності в їх професійній діяльності. Глава держави також певним чином координує роботу правоохоронних органів з метою захисту конституційного порядку в державі.

Враховуючи реалії українського сьогодення та правовий режим воєнного стану, що триває, надзвичайно важливими є функції президента в забезпеченні національної безпеки та територіальної цілісності. Протя-

гом воєнного або надзвичайного стану глави держави надаються повноваження видавати укази про введення спеціальних режимів, які спрямовані на захист держави та безпеки громадян. Неможливо не погодитись із тим, що відповідні укази мають відповідати принципу верховенства права.

Саме принцип верховенства права гарантує людям доступ до правосуддя, до ефективних і неупереджених механізмів для пошуку правосуддя, включаючи правову допомогу, омбудсмена та альтернативні методи вирішення спорів [2, с. 82]. Верховенство права є складним і багатограним поняттям, яке позначене постійними дискусіями не лише в Україні, а й у всьому світі. Його тлумачення може відрізнитися залежно від правових культур та історичних періодів, але його основна суть і головна мета залишаються незмінними: стримувати свавілля державної влади за допомогою регуляторних та інституційних механізмів [3, с. 52].

І. Малютін вказує також на те, що принцип верховенства права, передусім, означає, що позитивне право, яке створюється людьми, має ґрунтуватися на витоках природного ідеального права, містити засади справедливості, правди, гуманізму, обмежувати державну владу і бути своєрідним фільтром позитивного права [4, с. 142]. Закон насамперед є правовим вираженням або, як зазначає дослідник, «живою матерією». Будучи органічно створеним та знаходячи відгук у правозастосуванні серед суспільства, принцип верховенства права є співвідношенням природного і позитивного права, що у висновку створює справедливий закон, який підтримується більшістю народу [4, с. 142].

Разом з цим можна погодитись із думкою О. Письменної, що право стає значущим і реальним лише тоді, коли воля влади, виражена через правові норми, актуалізується в діях осіб та установ [5, с. 120]. Насамперед у цьому є велика роль вищого керівництва держави, коли суб'єкти права дотримуються принципу верховенства права у своїй діяльності, зокрема, через договірні відносини, судові рішення та поведінку посадових осіб і державних службовців. Лише в цьому разі право як таке може вважатись «живим», адже, тільки існуючи не лише на папері, а й

активно впливаючи на стосунки, воно здатне формувати людську свідомість і керувати поведінкою. Динамічний аспект права тісно пов'язаний з його дієвістю та міститься в концепції законності.

Завдяки верховенству права закони стають більш чіткими та передбачуваними, загалом сприяючи юридичній визначеності. Громадяни при порушенні своїх прав краще починають розуміти свої права та обов'язки, а пошук засобів правового захисту спрощується. Правова визначеність прямо пов'язана із дієвістю законодавчих постулатів і, як наслідок, ствердженню цілої низки гарантованих складових, серед яких непорушність гарантованих прав та свобод людини, якість законодавства, високий рівень законодавчої техніки, однозначність, точність формулювань правових норм, передбачуваність законодавчих змін, єдність та стабільність судової практики, стабільність судових рішень, що набрали законної сили [2, с. 81].

Зважаючи на особливості, притаманні правовій державі, принципи верховенства права і законності є основоположними та визначальними для всіх інших принципів для забезпечення справедливого та послідовного застосування законів. Разом з цим верховенство права і верховенство Конституції (так само як і законність) не є абсолютно ідентичними поняттями, а тому подекуди складові верховенства права або правової держави не завжди на пряму зафіксовані в конституціях, натомість будучи відображеними здебільшого правовою наукою і судовою практикою, що, на думку М. Козіубри, ніяк не применшує їх значення для утвердження верховенства права [6, с. 5-6]. Варто зазначити, що сучасні дослідники визначають співвідношення верховенства конституції та принципу верховенства права однією з найбільш важливих проблем праворозуміння, при цьому відзначаючи, що при її розв'язанні не завжди присутнє застосування усталених поглядів на співвідношення права і закону, а також юридичної сили нормативно-правових актів [7, с. 130].

Проте і за умов внесення цих принципів до основних законів держав можна відмітити, що сама лише демонстрація їх фундамен-

тальної важливості в інституційній архітектурі країни не є достатньою. Введення цих принципів у дію має бути реальним та заснованим на щирій волі як владних суб'єктів, так і громадянського суспільства, що сприятиме ефективному функціонуванню державних механізмів. Проте найважливіше, що взаємодія цих принципів має вирішальне значення для забезпечення миру [8, с. 111-112].

Без постійної уваги до цих питань, структура правової системи може зазнавати впливу. Небезпека такого впливу полягає в тому, що він загрожуватиме мирному розвитку та здатності суспільства забезпечувати справедливість та захищати права людини. Отже, глибоке дотримання цінностей у розвитку правових норм разом із посиленням захистом прав людини є необхідним для ефективного протистояння викликам сучасного світу та сприяння гармонійному розвитку законодавства та соціальних стандартів.

У будь-якій державі незалежна судова система є основою правової структури, що покликана забезпечувати важливий принцип поділу влади. Незалежність також має ключове значення для підтримки верховенства права та забезпечення справедливого проведення судочинства. Іншим важливим елементом є наявність у державі спеціалізованих установ для захисту прав людини. Ці установи грають ключову роль у захисті індивідуальних прав та вирішенні скарг з врахуванням конституційних та міжнародних стандартів у сфері прав людини [3, с. 57].

Також поняття верховенства права є невід'ємною частиною нормативної та інституційної структури Європейського Союзу, курс вступу до якого Україна ствердила вже багато років тому (що, зокрема, передбачено в статті 102 Конституції України, яка передбачає статус Президента України як гаранта реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору). Як цінність, на якій заснований ЄС, верховенство права знайшло своє відображення в Лісабонському Договорі 2009 р. Прихильність до верховенства права проходить червоною ниткою крізь усю діяльність цієї міжнародної співдружності [3, с. 62], що обов'язково

має враховуватись вищим керівництвом України.

Захист прав людини нерозривно пов'язаний з ідеалом верховенства права, який є джерелом захисту прав та свобод. Верховенство права виступає основною опорою для забезпечення поваги до прав людини, шляхом забезпечення захисту через правові механізми та публічну відповідальність за дотримання цього принципу. Для того, щоб принцип верховенства права став ефективним інструментом захисту прав людини, необхідно визначити конкретні пріоритети для подальшого плану дій держави і президента, як її глави. І оскільки законодавче закріплення принципу верховенства права є рухом у правильному напрямку, остаточною метою при цьому має виступати повне розуміння цього принципу всіма учасниками правозахисту. Тоді кожна складова верховенства права має стати не просто пропозицією, а вимогою як для законодавця, так і для кожного суб'єкта правозахисної діяльності [2, с. 84].

Окрім розглянутих вище функцій глави держави, однією з найважливіших протягом правового режиму воєнного стану також є дипломатична. Питання надання військово-економічної допомоги є без перебільшення одним із ключових питань у галузі дипломатії, що широко обговорюється на всіх рівнях представництва української сторони, включаючи президента та інших посадових осіб. Роль дипломатії яскраво проявляється у протистоянні України перед повномасштабним вторгненням, коли національний дипломатичний корпус спільно з президентом та уповноваженими посадовцями зацентрував увагу на трьох основних напрямках: посилення санкцій проти агресора, розробка комплексної програми економічної підтримки України та надання військово-економічної підтримки. Українська дипломатія грає вирішальну роль у представленні країни на міжнародній арені та формуванні іміджу [9, с. 15-16]. При цьому глава держави є ключовою постаттю, що уповноважена на поширення знань про військову агресію та ведення переговорів з міжнародними партнерами. Президент відстоює українські інтереси у світовому

співтоваристві та підтримує стратегічні цілі держави, здійснюючи протидію державі-агресору. У цьому контексті важко переоцінити важливість ролі дипломатії, яку представляє очільник України. На нашу думку, у цьому випадку йдеться не тільки про заклики щодо військової підтримки та фінансування відповідних оборонних заходів, що є головним пріоритетом зовнішньої політики України, а й про позиціонування президента як гаранта захисту прав і свобод громадян своєї держави, що вимагає достатніх ресурсів.

Принцип правової безпеки і захисту довіри є однією з ключових засад верховенства права та функціонування правової держави. Мета цього принципу – поставити заслін ущемленню прав і свобод людини з боку влади, що робить названий принцип важливою гарантією безпеки людини, її довіри до держави [6, с. 7]. Довіра громадян є прямо пов'язаною також із надійністю та стабільністю їх правового статусу, що має залишатися незмінним без обґрунтованих та передбачуваних основ. Ціль держави має полягати в тому, щоб створити правове середовище, де громадяни можуть планувати своє життя та діяльність без побоювань через свавілля владних органів. Зрозуміло, що ціль не охоплює форс-мажорні обставини та особливий правовий режим воєнного стану, проте навіть протягом наявності останнього, основою принципу правової безпеки має залишатись уникнення порушень прав та свобод людини зі сторони влади, що робить його важливою гарантією правової безпеки.

Забезпечення стабільності у сфері права сприяє зміцненню довіри громадян до держави та їх інституцій взагалі, зокрема до постаті президента, як очільника влади у державі. Ось чому принцип правової безпеки та захисту довіри ще більш важливий: він не лише забезпечує захист особистих прав громадян, а й сприяє сталому розвитку країни, що дає можливість громадянам почувати себе захищеними від будь-яких форм незаконня та нерівностей.

На думку М. Козюбри, верховенство Конституції є однією з вирішальних складових верховенства права і правової держави, а тому орієнтація на природні права люди-

ни як на першоджерело може вважатись однією з найхарактерніших рис Конституції України. Учений вважає, що юридичні науки – це не просто данина вимогам сучасного міжнародного співтовариства, а принципова позиція, що ґрунтується на врахуванні уроків із нашого минулого і намірах просування шляхом цивілізації [6, с. 5]. Враховуючи вищевказане, світ повинен засвоїти урок щодо захисту прав людини в післявоєнному контексті для керування політикою в майбутньому.

Висновки

Захист інтересів громадян є важливим для подолання зростаючих викликів, а також для захисту гідності та основних свобод людини і громадянина. Роль президента є визначальною під час воєнного стану в межах забезпечення дотримання верховенства права шляхом гарантування додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, а також забезпечення представлення інтересів держави й громадян на міжнародній арені. Розвиток наукових досліджень у напрямку забезпечення реалізації принципу верховенства права не втрачає своєї актуальності і навпаки – має великий потенціал, зважаючи на продовжуваний спеціальний правовий режим. Подальше підкреслення превалювання права та утвердження верховенства права є ефективним інструментом для забезпечення захисту прав людини, що залишається основною метою держави.

Література

ДСТУ 8302:2015:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення 05.01.2025).
2. Череватюк В. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК МЕТОД ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ. *Scientific works of National Aviation University. Series: Law Journal «Air and Space Law»*. 2023. Т. 2, № 67. С. 79–86.
3. Максимов С. Верховенство права у концептуальному та інституційному вимірах. *State Building and Local Government*. 2023. № 45. С. 51–70.

4. Малютін І. А. Верховенство права – верховенство справедливості. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2012. № 6 (65). С. 142–145.

5. Письменна О. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА І ВЕРХОВЕНСТВО ЗАКОНУ ЯК ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ. *European Science*. 2019. С. 113–142.

6. Козюбра М. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки*. 2007. Т. 64, Юрид. науки. С. 3–9.

7. Древаль Ю., Кузнецов А. Верховенство права як фундаментальний принцип публічного управління. *Актуальні проблеми державного управління*. 2019. № 1(55). С. 126–133.

8. Матвєєва Ю. І. Права людини та верховенство права: значення в умовах війни. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. № 2. С. 102–113.

9. Федорова Г. Роль дипломатії під час воєнного стану. *Grani*. 2022. Т. 25, № 5. С. 10–17.

APA (7th ed.):

1. Конституція України, № 254к/96-ВР (2020) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
2. Череватюк, В. (2023). ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК МЕТОД ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ. *Scientific works of National Aviation University. Series: Law Journal “Air and Space Law”*, 2(67), 79–86. <https://doi.org/10.18372/2307-9061.67.17846>.
3. Максимов, С. (2023). Верховенство права у концептуальному та інституційному вимірах. *State Building and Local Government*, (45), 51–70. <https://doi.org/10.31359/1993-0941-2023-45-51>.
4. Малютін, І. А. (2012). Верховенство права – верховенство справедливості. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*, (6 (65)), 142–145.
5. Письменна, О. (2019). ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА І ВЕРХОВЕНСТВО ЗАКОНУ ЯК ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ. *European Science*, (sge11-02), 113–142. <https://doi.org/10.30890/2709-2313.2022-11-02-014>.

6. Козюбра, М. (2007). ПРИНЦИПИ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА І ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ: ЄДНІСТЬ ОСНОВНИХ ВИМОГ. *НАУКОВІ ЗАПИСКИ.*, Том 64(Юридичні науки), 3–9.

7. Древаль, Ю., & Кузнецов, А. (2019). Верховенство права як фундаментальний принцип публічного управління. *Актуальні проблеми державного управління*, (1(55)), 126–133. <https://doi.org/10.34213/ap.19.01.16>

8. Матвеева, Ю. І. (2023). Права людини та верховенство права: значення в умовах війни. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*, (2), 102–113. <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2023.2.12>.

9. Федорова, Г. (2022). Роль дипломатії під час воєнного стану. *Grani*, 25(5), 10–17. <https://doi.org/10.15421/172253>.

THE ROLE OF THE PRESIDENT OF UKRAINE IN ENSURING THE RULE OF LAW: CHALLENGES OF WARTIME

The role of the President of Ukraine from the point of view of the rule of law is considered, in particular in the context of the challenges caused by the legal regime of martial law. At-

tention is paid to the president's constitutional powers as a guarantor of state sovereignty, observance of the Constitution, territorial integrity of Ukraine, and human and citizen rights and freedoms.

Analyzed how the president influences the rule of law through the management of state institutions, the issuance of decrees, and supervision of government activities. Particular interest is focused on the study of the president's functions, which are related to the protection of human rights and the formation of public trust in the state. Additionally, the importance of the diplomatic activities of the head of state in attracting international support for Ukraine and protecting its strategic interests was emphasized.

The question is raised about the practical implementation of the principles of the rule of law and legality and their inclusion in legal reforms to ensure the effectiveness of constitutional postulates. The need for further research into the role of the president in promoting the rule of law in the context of the legal regime of martial law is established.

Key words. Rule of law, president, head of the state, martial law, constitutional responsibility, legal stability, human rights protection.